

«Η κοινωνική διάσταση της νόσου του AIDS»: Ένα σεμινάριο βασισμένο στις θεωρίες και τεχνικές των Mezirow, Freire και Perkins

Μαρία Καγιαβή*

Περίληψη

Στο άρθρο που ακολουθεί, παρουσιάζεται η πορεία διδασκαλίας που εφαρμόστηκε σε σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας και είχε ως στόχο να διερευνήσει «την κοινωνική διάσταση της νόσου του AIDS». Στη συγκεκριμένη διδασκαλία έγινε προσπάθεια να εφαρμοστούν συνδυαστικά οι θεωρίες των Mezirow και Freire, ενώ για την επεξεργασία των φωτογραφιών που χρησιμοποιήθηκαν επελέγη η τεχνική της ορατής σκέψης του Perkins. Στην αρχή της καταγραφής γίνεται αναφορά στα βασικά σημεία των παραπάνω θεωριών, καθώς και στο λόγο για τον οποίο αυτές επελέγησαν. Ακολουθεί παρουσίαση των στόχων της διδασκαλίας και γίνεται αναλυτική περιγραφή των σταδίων της, με την παράθεση σχολίων και αντιδράσεων των συμμετεχόντων. Το άρθρο κλείνει με τα συμπεράσματα και τους προβληματισμούς της εκπαιδύτριας επί της διαδικασίας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η διδακτική ενότητα που παρουσιάζεται παρακάτω έχει τον τίτλο «**Η κοινωνική διάσταση της νόσου του AIDS**» και αποτελεί τμήμα ευρύτερης ενότητας που αναφέρεται στη νόσο του AIDS, ενώ εντάσσεται στο μάθημα του περιβαλλοντικού γραμματισμού του κύκλου σπουδών των Σχολείων Δεύτερης Ευκαιρίας (ΣΔΕ). Η επιλογή του συγκεκριμένου θέματος (νόσος του AIDS) έγινε από τους ίδιους τους εκπαιδευόμενους στην αρχή του διδακτικού έτους και είναι ένα από τα 10 περίπου θέματα με τα οποία επέλεξαν να ασχοληθούν κατά τη διάρκεια της φοίτησής τους.

Η διδασκαλία έγινε σε δύο τμήματα του Σχολείου Δεύτερης Ευκαιρίας, ένα του α' κύκλου και ένα του β' κύκλου. Η διαδικασία που ακολουθήθηκε και για τα δύο τμήματα ήταν η ίδια, ενώ μικρές διαφορές υπήρξαν στα σχόλια και στα συμπεράσματα των εκπαιδευομένων. Για λόγους όμως ομαλής ροής της παρουσίασης, η περιγραφή θα φαίνεται να αφορά ένα μόνο τμήμα εκπαιδευομένων, ενώ οι πίνακες που παρουσιάζουν τα

Abstract

This article presents a course of teaching which was applied in a Second Chance School and had as a main target to explore "the social dimension of AIDS". In this specific procedure, there has been an attempt to combine the theories of Mezirow and Freire, while the image processing was based on the technique of the visual thought of Perkins. At the beginning of this record, there has been a reference to the main points of the above mentioned theories, as well as the reason for which they were chosen. The presentation of the aims of the teaching and the detailed description of its stages follows, accompanied by the quotation of participants' comments and reactions. The article closes with the conclusions and the speculations of the educator concerning the procedure.

σχόλια και τα συμπεράσματα των ομάδων, είναι επιλογή και από τις δύο ομάδες-στόχους.

Οι εκπαιδευόμενοι των δύο τμημάτων πριν από το συγκεκριμένο μάθημα ασχολήθηκαν για έναν περίπου μήνα (6-8 ωριαίες διδασκαλίες) με την ιατρική πλευρά της νόσου του AIDS, μαθαίνοντας το που οφείλεται, τον τρόπο μετάδοσής της, τα συμπτώματά της, τους τρόπους προφύλαξης κ.λπ.

Η ενότητα που παρουσιάζεται εδώ –«**Η κοινωνική διάσταση της νόσου του AIDS**»– έρχεται να ολοκληρώσει τη διδασκαλία του θέματος και αναμένεται να απασχολήσει τους εκπαιδευόμενους για 2-3 ωριαίες διδασκαλίες συνολικά, ανάλογα με τα αποτελέσματα των εργασιών τους, όπως φαίνεται παρακάτω.

Πριν από κάθε στάδιο της διδασκαλίας παρουσιάζεται το σκεπτικό βάσει του οποίου σχεδιάστηκε και γίνεται σύνδεση με τη θεωρία στην οποία στηρίχθηκε αυτός ο σχεδιασμός. Στη συνέχεια περιγράφεται η εφαρμογή του, οι αντιδράσεις των εκπαιδευομένων και τα σχόλια της εκπαιδύτριας.

* Η Μαρία Καγιαβή είναι εκπαιδευτικός σε Σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας και υποψήφια διδάκτορας Εκπαίδευσης Ενηλίκων.

Για την ομαλή επίσης ροή της ανάγνωσης, τα στάδια του μαθήματος, το υλικό που δόθηκε στους εκπαιδευόμενους, καθώς και οι πίνακες με τα σχόλια και τα συμπεράσματα τους κατά την επεξεργασία του θέματος παρουσιάζονται διαδοχικά, σύμφωνα με την εξέλιξη της διαδικασίας.

Η διδασκαλία και στα δύο τμήματα βιντεοσκοπήθηκε με τη σύμφωνη γνώμη των εκπαιδευομένων.

ΟΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΤΕΧΝΙΚΕΣ

Γενικότερος σκοπός της παρούσας ενότητας ήταν η ευαισθητοποίηση των εκπαιδευομένων απέναντι στην κοινωνική διάσταση της νόσου του AIDS. Μετά δηλαδή τη διδασκαλία που, όπως προαναφέρθηκε, εξέτασε την ιατρική πλευρά του ζητήματος, κρίθηκε σκόπιμο οι ομάδες να προσεγγίσουν κριτικά τις κοινωνικές αιτίες της νόσου, να διερευνήσουν το γεγονός της αύξησης των κρουσμάτων και της διαφορετικής αντιμετώπισης των ασθενών στις μη ανεπτυγμένες χώρες και ίσως να αναρωτηθούν για την ευθύνη του δυτικού κόσμου απέναντι στις χώρες και στους πολίτες, που εύκολα συνήθως αναφέρουμε ως Τρίτο Κόσμο. Είναι ευνόητο ότι τα παραπάνω στοχαστικά βήματα πολύ πιθανόν να έφερναν αντιμέτωπους τους εκπαιδευόμενους όχι μόνο με στερεοτυπικές συμπεριφορές που ασυνείδητα έχουν ενσωματώσει (παραδοχές) (Mezirow και συνεργάτες 2007) αλλά και με αυτό το ίδιο το σύστημα αξιών τους, βάσει του οποίου ερμηνεύουν την πραγματικότητα (Κόκκος, στο Mezirow και συνεργάτες 2007).

Ίσως ακόμα να προχωρούσαν σε μια αλλαγή στη συνολική τους θεώρηση, γεγονός που συνιστά μια απελευθερωτική πράξη, αφού έτσι αποδεσμεύονται από παρωχημένες αξίες, πεποιθήσεις και στάσεις που οδηγούν σε μια περιορισμένη και δυσλειτουργική συμπεριφορά (Λιντζέρης 2007).

Ως εκ τούτου, το θεωρητικό υπόβαθρο αυτής της διδασκαλίας βασίστηκε στη θεωρία της Μετασχηματίζουσας Μάθησης του Jack Mezirow (Mezirow και συνεργάτες 2007), καθώς η θεωρία αυτή υποστηρίζει την ανάπτυξη του κριτικού στοχασμού μέσα από έναν ελεύθερο και ισότιμο διάλογο, ωθώντας τους εκπαιδευόμενους στη διερεύνηση ενός θέματος από όλες τις διαστάσεις του, ενισχύοντας την κατανόηση και επανεξέταση των παραδοχών τους, καθώς και των πλαισίων αναφοράς μέσα στα οποία αυτές έχουν διαμορφωθεί.

Όπως εξάλλου αναφέρει ο ίδιος ο Mezirow στο εισαγωγικό του κείμενο, στο βιβλίο του για τη Μετασχηματίζουσα Μάθηση:

«Μία καθοριστική συνθήκη της ανθρώπινης ύπαρξης είναι η επιτακτική ανάγκη να κατανοήσουμε και να ταξινομήσουμε το νόημα της εμπειρίας μας και να την ενσωματώσουμε σε αυτά που ήδη γνωρίζουμε, έτσι ώστε να αποφύγουμε την απειλή του χάους... Γι' αυτό είναι πολύ σημαντικό η ενήλικη μάθηση να δίνει έμφαση στην κατανόηση του πλαισίου, στον κριτικό στοχα-

Φωτογραφία 1

Φωτογραφία 2

σμό των παραδοχών και στην επαλήθευση του νοήματος μέσω της αξιολόγησης των αιτιών» (Mezirow και συνεργάτες 2007).

Η ομάδα-στόχος της συγκεκριμένης διδασκαλίας ήταν οι εκπαιδευόμενοι ενός Σχολείου Δεύτερης Ευκαιρίας, αρκετοί από τους οποίους αντιμετωπίζουν προβλήματα στην κατανόηση της γλώσσας, γεγονός που αποκλείει την αποκλειστική ενασχόληση με γραπτό κείμενο, εμποδίζοντας την ανάδειξη και αξιοποίηση των δυνατοτήτων της ομάδας (Μάνθου 1999), πράγμα που αποτελεί κεντρικό ζητούμενο στο πλαίσιο λειτουργίας των ΣΔΕ. Έτσι, μια από τις τεχνικές που επελέγη κατά το σχεδιασμό της διδασκαλίας ήταν αυτή του «οπτικού σημείου αναφοράς» του Freire, καθώς χρησιμοποιεί «τη φωτογραφία ή το ικνογράφημα (σκίτσο)[...] σαν οπτικό σημείο αναφοράς από το οποίο ξεκινά η διαδικασία της μάθησης» (Μάνθου 1999). Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ως σημείο αναφοράς χρησιμοποιήθηκε μια φωτογραφία (Φωτογραφία 1), που λειτούργησε ως αντικείμενο διαλόγου ανάμεσα στην εκπαιδευτριά και στους εκπαιδευόμενους και οδήγησε την ομάδα στην αποκωδικοποίηση και κατανόηση όσων απεικονίζονταν (Freire 1978).

Κατά τη διδασκαλία όμως της συγκεκριμένης ενότητας, υπήρχε πρόθεση οι εκπαιδευόμενοι όχι μόνο να αποκωδικοποιήσουν και να κατανοήσουν μια κατάσταση, αλλά και να εξετάσουν βαθύτερα το υπό συζήτηση θέμα. Για να μπορέσουν να μοιραστούν τις σκέψεις τους και να ανιχνεύσουν τις παραδοχές τους έπρεπε να δημιουργηθεί ένα ασφαλές περιβάλλον μέσα στο οποίο να βιώσουν την «απειλητική» διαδικασία του μετασχηματισμού (Mezirow και συνεργάτες 2007). Ήταν δηλαδή απαραίτητο οι εκπαιδευόμενοι να μπορούν κάθε στιγμή να παρακολουθούν την εξέλιξη της δικής τους σκέψης, αλλά και αυτής των συνεκπαιδευομένων τους, ενθαρρυνόμενοι στην όλο και βαθύτερη κατανόηση των κοινωνικών συνθηκών της υπό εξέταση κατάστασης.

Για το λόγο αυτό, ως δεύτερη τεχνική χρησιμοποιήθηκε αυτή της «ορατής σκέψης»¹ του Perkins, κατά την οποία η σκέψη «απεικονίζεται» σε όλη τη διάρκεια της διδασκαλίας σε εμφανές σημείο, έτσι ώστε να γίνεται ορατή από όλους τους συμμετέχοντες (Μέγα 2007). Ως κεντρικό θέμα επελέγη και

1. Η «ορατή σκέψη» είναι μία διαδικασία μάθησης στην οποία η σκέψη απεικονίζεται κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας σε εμφανές σημείο, όπου γίνεται ορατή από όλους τους εκπαιδευόμενους. Βασίζεται στο Project Zero του Πανεπιστημίου του Harvard που εξετάζει τις τέχνες σε σχέση με την εκπαίδευση και τη δυνατότητα καλλιέργειας της κριτικής σκέψης. Σκοπός του Project Zero είναι η ένταξη της τέχνης στην καθημερινή πρακτική της διδασκαλίας.

εδώ μια φωτογραφία (Φωτογραφία 2), η οποία λειτούργησε ως έναυσμα, πυροδοτώντας τη διαδικασία της μάθησης.

Με τον τρόπο αυτό, ξεκινώντας από κάτι που είναι σχετικά γνωστό (Φωτογραφία 1), περάσαμε σε μια βαθύτερη εξέταση του θέματος (Φωτογραφία 2), για να καταλήξουμε –σκεπτόμενοι κριτικά– στην εξέταση και κατανόηση των κοινωνικών συσχετισμών του θέματος, επιδιώκοντας τελικά την επαναξιολόγηση των ίδιων των παραδοχών των συμμετεχόντων (Mezirow και συνεργάτες 2007).

Οι παραπάνω θεωρίες και τεχνικές επελέγησαν τόσο για την εγκυρότητα και την επικαιρότητά τους όσο και γιατί εξυπηρετούν αφενός τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα της διδασκαλίας και αφετέρου τα χαρακτηριστικά της ομάδας-στόχου.

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΕΦΑΡΜΟΓΗ

Διάρκεια διδασκαλίας: 50'-60'

Θέμα διδασκαλίας: «Η κοινωνική διάσταση της νόσου του AIDS»

Χαρακτηριστικά εκπαιδευομένων: Ενήλικοι, που φοιτούν στο ΣΔΕ, ηλικίας 23-52 ετών. Είναι απόφοιτοι Δημοτικού και έρχονται στο σχολείο προκειμένου να ολοκληρώσουν τη βασική (υποχρεωτική) τους εκπαίδευση, με ένα ευέλικτο, «ταχύρρυθμο» διετές πρόγραμμα. Οι γυναίκες υπερτερούν αριθμητικά των ανδρών.

Στάδια διδασκαλίας:

1ο Στάδιο: Η διδασκαλία άρχισε με μια μικρή εισήγηση από την εκπαιδευτριά κατά την οποία παρουσίασε το θέμα της διδασκαλίας «Η κοινωνική διάσταση της νόσου του AIDS» και τους αρχικούς διδακτικούς στόχους, που ήταν καταγεγραμμένοι σε χαρτί και κολλήθηκαν στον τοίχο. Οι στόχοι δεν ήταν «ολοκληρωμένοι», προκειμένου να μην γνωρίζουν οι εκπαιδευόμενοι τον «πυρήνα» της διδασκαλίας (διαφορές ανάμεσα στη Δύση και τον Τρίτο Κόσμο) και οδηγηθούν σε εύκολα συμπεράσματα. Επιθυμία της εκπαιδευτριάς ήταν να παρακινήσει τους εκπαιδευόμενους να εκφράσουν ελεύθερα τις απόψεις τους. Στο τέλος της διαδικασίας οι στόχοι συμπληρώθηκαν και παρουσιάστηκαν ολοκληρωμένοι.

1ο ΣΤΑΔΙΟ			
ΠΕΡΙΧΟΜΕΝΟ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΤΕΧΝΙΚΕΣ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΜΕΣΑ
Παρουσίαση θέματος και αρχικοί στόχοι διδασκαλίας	5'	Εισήγηση	Flipchart

Αρχικοί εκπαιδευτικοί στόχοι:

Σε επίπεδο γνώσεων:

- να αναγνωρίζουν τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζεται κοινωνικά η νόσος του AIDS.

Σε επίπεδο ικανοτήτων:

- να διερευνήσουν τις διαφορετικές μορφές αντιμετώπισης της νόσου.

Σε επίπεδο στάσεων:

- να προβληματιστούν σχετικά με τα κοινωνικά αίτια από τα οποία πηγάζει η διαφορετική αντιμετώπιση,
- να ευαισθητοποιηθούν απέναντι στην κοινωνική διάσταση του προβλήματος της νόσου του AIDS.

2ο Στάδιο: Στο στάδιο αυτό υπήρχε πρόθεση να ανιχνευτούν και καταγραφούν οι παραδοχές των εκπαιδευομένων σχετικά με την κοινωνική αντιμετώπιση της νόσου του AIDS. Για το λόγο αυτό κλήθηκαν να γράψουν ο καθένας ξεχωριστά ένα μικρό κείμενο με τίτλο «Πώς νομίζω ότι αντιμετωπίζεται κάποιος άνθρωπος που νοσεί από AIDS». Δόθηκαν οδηγίες έτσι ώστε να γίνει καταγραφή του τι θεωρεί κάθε εκπαιδευόμενος ότι μπορεί να νιώθει ή να βιώνει ο ασθενής που νοσεί από AIDS, πώς αντιδρά ο κοινωνικός και οικογενειακός του περίγυρος, ποιες κρατικές παροχές θεωρούν ότι δίνονται στον ασθενή κ.λπ. Στον τίτλο του κειμένου δεν γίνεται καμία νύξη σχετικά με τις διαφορές στην αντιμετώπιση της νόσου ανάμεσα στη Δύση και τον Τρίτο Κόσμο, προκειμένου αφενός οι εκπαιδευόμενοι να εκφράσουν ελεύθερα τις πεποιθήσεις τους και αφετέρου επανερχόμενοι στα γραφόμενά τους μετά τη διδασκαλία, να διαπιστώσουν οι ίδιοι τις όποιες παραδοχές τους σχετικά με το θέμα, στεκόμενοι ίσως κριτικά απέναντι σε αυτές.

2ο ΣΤΑΔΙΟ			
ΠΕΡΙΧΟΜΕΝΟ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΤΕΧΝΙΚΕΣ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΜΕΣΑ
Καταγραφή των παραδοχών σχετικά με την κοινωνική αντιμετώπιση της νόσου του AIDS	5'	Συγγραφή μικρού κειμένου με τίτλο «Πώς νομίζω ότι αντιμετωπίζεται κάποιος άνθρωπος που νοσεί από AIDS»	Ατομική εργασία Έντυπο υλικό

Η διαδικασία της συγγραφής δυσκόλεψε αρκετά τους εκπαιδευόμενους, καθώς δεν είναι ιδιαίτερα εξοικειωμένοι στο να εκφράζονται γραπτά. Η εκπαιδευτριά χρειάστηκε να αναλύσει αρκετά το τι θα έπρεπε να γράψουν στο κείμενο και να δώσει κάποια παραδείγματα. Ωστόσο, έγινε προσπάθεια να είναι όσο το δυνατόν λιγότερο κατευθυντική, αποφεύγοντας οποιονδήποτε επηρεασμό. Όταν ολοκληρώθηκε η συγγραφή του κειμένου οι εκπαιδευόμενοι πήραν οδηγίες να το κρατήσουν, προκειμένου να το επεξεργαστούν αργότερα.

3ο Στάδιο: Στο τρίτο στάδιο, η ομάδα προχώρησε στην επεξεργασία των συνθηκών κάτω από τις οποίες αντιμετωπίζεται η νόσος του AIDS στη Δύση. Έτσι, έγινε με χρήση βίντεο προτζέκτορα προβολή φωτογραφίας (Φωτογραφία 1), η οποία απεικόνιζε έναν άνθρωπο στα τελευταία στάδια της νόσου του AIDS, εμφανώς σε κάποια χώρα του δυτικού κόσμου. Η ίδια φωτογραφία μοιράστηκε και σε κάθε εκπαιδευόμενο ξεχωριστά. Η εικόνα ήταν ιδιαίτερα παραστατική, καθώς έδειχνε πολύ καθαρά τα σημάδια της ασθένειας. Δίπλα στον ασθενή παρου-

σιάζεται η οικογένειά του, άνθρωποι με σαφώς υψηλό βιοτικό επίπεδο, καθώς και το χέρι κάποιου άλλου προσώπου (ίσως ιατρού ή ιερωμένου), ο οποίος παρίσταται στο χώρο. Το δωμάτιο δείχνει καθαρό και τακτοποιημένο, ο ασθενής, αν και αποστεωμένος, είναι επίσης καθαρός, σκεπασμένος με κουβέρτες κ.λπ.

Η προβολή της φωτογραφίας αυτής είχε ως στόχο να κινήσει την περιέργεια των εκπαιδευμένων προκειμένου να τους παρακινήσει στο διάλογο (Freire 1978), καθώς παρουσίαζε μεν το δυσάρεστο γεγονός της ασθένειας κάποιου ανθρώπου, ταυτόχρονα όμως είχε και στοιχεία που μπορούσαν εύκολα να αναγνωριστούν και να αποκωδικοποιηθούν από τους εκπαιδευόμενους βάσει της κουλτούρας τους, όπως είναι η παρουσία της οικογένειας και του ιατρού ή ιερωμένου, η καθαριότητα του χώρου, η εμφανής περιποίηση του ασθενούς κ.λπ.

3ο ΣΤΑΔΙΟ			
ΠΕΡΙΧΟΜΕΝΟ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΤΕΧΝΙΚΕΣ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΜΕΣΑ
Επεξεργασία των συνθηκών με τις οποίες αντιμετωπίζεται η νόσος του AIDS στη Δύση	5'-8'	Προβολή φωτογραφίας ασθενούς με AIDS στον δυτικό κόσμο	Video προτζέκτορας – φωτογραφία – Flipchart
		Καταιγισμός ιδεών – ερωτήσεις, απαντήσεις	

Οι εκπαιδευόμενοι κλήθηκαν να περιγράψουν τι βλέπουν στη φωτογραφία, ενώ η εκπαιδύτρια κατέγραφε τα λεγόμενά τους σε χαρτοπίνακα. Παράλληλα, με κατάλληλες ερωτήσεις (όπως «ποιας εθνικότητας νομίζετε ότι είναι αυτοί οι άνθρωποι», «γιατί υπάρχει αυτό το αντικείμενο εκεί», «σε ποιον νομίζετε ότι ανήκει το χέρι», «τι πιστεύετε για τους ανθρώπους δίπλα στον ασθενή», «ποιοι είναι», «πώς νιώθουν» κ.λπ.), οι εκπαιδευόμενοι οδηγήθηκαν να εκφράσουν τις απόψεις τους σχετικά με το πλαίσιο του ασθενούς (κοινωνικό – οικογενειακό), καθώς και με τον τρόπο που φαίνεται να αντιμετωπίζεται η ασθένεια στο συγκεκριμένο πλαίσιο, όπως τουλάχιστον αυτό αποτυπώνεται στη φωτογραφία.

4ο Στάδιο: Αφού ολοκληρώθηκε η τρίτη φάση και καταγράφηκαν όλες οι απόψεις, ακολούθησε η παράθεση των δεδομένων από μια μη ανεπτυγμένη χώρα. Έγινε νέα προβολή και μοιράστηκε σε κάθε εκπαιδευόμενο η δεύτερη φωτογραφία (Φωτογραφία 2), η οποία απεικόνιζε μια γυναίκα στα τελευταία στάδια της νόσου σε χώρα του Τρίτου Κόσμου. Η εικόνα ήταν και σε αυτή την περίπτωση ιδιαίτερα παραστατική, γιατί εκτός από τη φανερά καταβεβλημένη, σχεδόν γυμνή ασθενή, που βρίσκεται ξαπλωμένη στο πάτωμα, παρουσιάζει και όλο το εξασθλωμένο πλαίσιο της. Το δωμάτιο είναι φτωχό και βρώμικο, τα αντικείμενα λιγοστά, ενώ δίπλα στην ασθενή στέκει μια φιγούρα μάλλον γυναικεία, επίσης εξαντλημένη και αρκετά «αποστασιοποιημένη», που κοιτάζει με απορία το φακό.

4ο ΣΤΑΔΙΟ			
ΠΕΡΙΧΟΜΕΝΟ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΤΕΧΝΙΚΕΣ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΜΕΣΑ
Επεξεργασία των συνθηκών με τις οποίες αντιμετωπίζεται η νόσος του AIDS στον Τρίτο Κόσμο	5'-8'	Προβολή φωτογραφίας ασθενούς με AIDS στον Τρίτο Κόσμο	Video προτζέκτορας – φωτογραφία – Flipchart
		Καταιγισμός ιδεών – ερωτήσεις, απαντήσεις	

Η προβολή της δεύτερης φωτογραφίας είχε ως στόχο να ενεργοποιήσει τη σκέψη των εκπαιδευόμενων προκαλώντας τα πρώτα ερωτήματα, καθώς έδειχνε άμεσα και με πολύ ζωντανό τρόπο την αντιμετώπιση της ίδιας ασθένειας, σε ένα διαφορετικό πλαίσιο (μια άλλη χώρα), την οποία οι συμμετέχοντες δεν γνώριζαν. Ο τρόπος δε με τον οποίο αξιοποιήθηκε η φωτογραφία (ανάλυση – αποκωδικοποίηση) είχε στοιχεία από τη θεωρία του Freire.

Οι εκπαιδευμένοι αρχικά σοκαρίστηκαν και άρχισαν να σχολιάζουν αυτό που έβλεπαν, ενώ η εκπαιδύτρια κατέγραφε τα λεγόμενά τους σε χαρτοπίνακα. Με τις ερωτήσεις που τέθηκαν και που ήταν περίπου ίδιες με την πρώτη φωτογραφία (όπως «ποιας εθνικότητας νομίζετε ότι είναι αυτοί οι άνθρωποι», «τι αντικείμενα βλέπετε στο χώρο», «γιατί υπάρχουν εκεί», «ποιος πιστεύετε ότι είναι αυτός ο άνθρωπος δίπλα στην ασθενή», «τι νομίζετε ότι νιώθει», κ.λπ.), οι εκπαιδευόμενοι οδηγήθηκαν να σκεφτούν και πάλι σχετικά με τις συνθήκες και τον τρόπο αντιμετώπισης της ασθένειας, δεδομένα που εμφανίζονται πολύ διαφορετικά από ό,τι στην πρώτη φωτογραφία. Στο σημείο αυτό η ομάδα προσέγγισε την πρώτη φάση της διεργασίας της μετασχηματίζουσας μάθησης κατά τον Mezirow, καθώς βρέθηκε μπροστά σε ένα *αποπροσανατολιστικό δίλημμα* (Mezirow και συνεργάτες 2007), με την έννοια ότι η ομάδα υποκινήθηκε να αρχίσει να σκέπτεται πάνω σε ένα θέμα που προκαλούσε σημαντικά ερωτήματα και έντονα συναισθήματα.

5ο Στάδιο: Μετά την ολοκλήρωση της καταγραφής των σχολίων των εκπαιδευόμενων για τη δεύτερη φωτογραφία η ομάδα έπρεπε να προχωρήσει στη σύγκριση των δύο καταστάσεων που είχε αναλύσει και να αρχίσει να εξαγάγει τα πρώτα συμπεράσματα. Έτσι, η εκπαιδύτρια προχώρησε στην εφαρμογή μιας «ρουτίνας σκέψης» (Μέγα 2007). Στο μαυροπίνακα της τάξης κολλήθηκε χαρτί το οποίο είχε χωριστεί σε τρεις στήλες. Η πρώτη στήλη είχε τον τίτλο «Συνδέω», η δεύτερη «Επεκτείνω» και η τρίτη «Επιχειρώ».

Η συγκεκριμένη ρουτίνα σκέψης (Συνδέω – Επεκτείνω – Επιχειρώ) επελέγη ως η καταλληλότερη για το συγκεκριμένο θέμα, καθώς η ομάδα επεξεργαζόταν τη διαφορετική αντιμετώπιση του ίδιου θέματος και ως εκ τούτου θα έπρεπε να συνδέσει τις δύο καταστάσεις, να βρει τις διάφορες επεκτάσεις του θέματος και να επιχειρήσει την εξαγωγή συμπερασμάτων.

5ο ΣΤΑΔΙΟ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΤΕΧΝΙΚΕΣ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΜΕΣΑ
Εφαρμογή της ρουτίνας «Συνδέω – Επεκτείνω – Επιχειρώ»	8'-10'	Τεχνική ορατής σκέψης – Ερωτήσεις, απαντήσεις – Συζήτηση	Flipchart

Καθώς μάλιστα οι πρώτες παρατηρήσεις από τη μελέτη των φωτογραφιών βρισκόταν σε εμφανές σημείο (αναρτημένες στον τοίχο), η ομάδα είχε χρόνο για να σκεφτεί (Μέγα 2007) και να συσχετίσει τις δύο καταστάσεις.

Οι εκπαιδευόμενοι κλήθηκαν από την εκπαιδύτρια να διατυπώσουν τις απόψεις τους σχετικά με το πώς συνδέονται οι δύο φωτογραφίες τις οποίες μελέτησαν. Στο σημείο αυτό η ομάδα άρχισε σταδιακά να προχωρά σε όλο και βαθύτερα επίπεδα σκέψης και κατανόησης. Κάθε εκπαιδευόμενος που έπαιρνε το λόγο ενθαρρυνόταν να εκφράσει την άποψη του όχι μόνο συνδέοντας τις απεικονίσεις των δύο φωτογραφιών, αλλά και επεκτείνοντας το συλλογισμό του, επιχειρώντας ταυτόχρονα να διατυπώσει και κάποιου είδους προβληματισμό για την αντιμετώπιση αυτών των κοινωνικών διαφορών, όπως τουλάχιστον διαφάνηκαν στις φωτογραφίες. Σε περίπτωση που κάποιος εκπαιδευόμενος δυσκολευόταν να ολοκληρώσει το συλλογισμό του, η συντονίστρια προσπαθούσε με την τεχνική των ερωταπαντήσεων να τον διευκολύνει να εκφράσει και να διατυπώσει τις απόψεις του. Όλοι οι εκπαιδευόμενοι συμμετείχαν με μεγάλο ενδιαφέρον και είχαν την τάση να συμπληρώνουν τα λεγόμενα των συνεκπαιδευομένων τους. Η εκπαιδύτρια χρειάστηκε να παρέμβει κάποιες φορές, προκειμένου να συντονίσει τη διαδικασία και να αφήσει χώρο για τη διατύπωση των απόψεων όλων των συμμετεχόντων.

Στο στάδιο αυτό οι εκπαιδευόμενοι φαίνεται ότι αρχίζουν να «ακουμπούν» τη δεύτερη φάση της διεργασίας της μετασχηματίζουσας μάθησης κατά τον Mezirow, καθώς είχαν τη δυνατότητα να διατυπώσουν τις πρώτες τους απόψεις και κυρίως τα *συναισθήματά τους* (Mezirow και συνεργάτες 2007), για το υπό εξέταση ζήτημα.

Ενδεικτικές απόψεις των εκπαιδευομένων, όπως αυτές καταγράφηκαν στο χαρτοπίνακα, παρατίθενται στον Πίνακα 1.

6ο Στάδιο: Καθώς στα προηγούμενα στάδια είχαν πλέον ακουστεί αρκετές απόψεις και είχαν διατυπωθεί καινούργια ερωτήματα, η ομάδα έπρεπε να πάρει χρόνο για να τα επεξεργαστεί περαιτέρω και να διαπιστώσει το βαθμό στον οποίο ενδεχομένως μετασχηματίζονταν οι παραδοχές των μελών της σχετικά με την κοινωνική διάσταση της νόσου του AIDS. Ζητή-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

1. Υπάρχει μια άλλη κουλτούρα.	Άλλη κουλτούρα σημαίνει και άλλη κοινωνία;	Υπάρχει ισονομία; Θα έπρεπε να υπάρχει ισονομία; Τι είναι τελικά ισονομία;
2. Άλλες οικονομικές συνθήκες υπάρχουν εκεί.	Το κράτος κάνει κάτι;	Το κράτος έχει την ευθύνη να κάνει κάτι.
3. Μεγάλη φτώχεια.	Έχει ευθύνη η πολιτεία.	Μήπως όμως και αυτοί (οι άνθρωποι) πρέπει να αλλάξουν σεξουαλική συμπεριφορά;
4. Μήπως η γυναίκα (Φωτογραφία 2) ήταν πόρνη;	Αν ήταν πόρνη, θα ήταν γιατί δεν είχε λεφτά.	Τη μητέρα της (φιγούρα φωτογραφίας 2) δεν φαίνεται να τη νοιάζει. Εκεί δεν έχει σημασία εάν κάποιος πεθαίνει.
5. Μπορεί και ο άνδρας (Φωτογραφία 1) να ήταν ομοφυλόφιλος.	Την οικογένεια του όμως δεν τη νοιάζει. Τον αγαπάνε.	Εκεί (στη Δύση) έχει σημασία όταν κάποιος είναι άρρωστος και πεθαίνει.
6. Η κοπέλα (Φωτογραφία 2) έχει ένα μαχαίρι στο προσκέφαλο της, ο άνδρας (Φωτογραφία 1) έχει ένα εικόνισμα.	Τη γυναίκα μπορεί να τη σκοτώσουν ή να αυτοκτονήσει, ο άνδρας όμως νομίζει ότι θα πάει στον παράδεισο.	Ακόμα και ο θεός τους έχει ξεχάσει εκεί κάτω.

6ο ΣΤΑΔΙΟ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΤΕΧΝΙΚΕΣ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΜΕΣΑ
Καταγραφή συμπερασμάτων-συναισθημάτων / Συζήτηση	5'-7'	Εργασία σε ομάδες	Αυτοκόλλητα χαρτάκια

θηκε λοιπόν από τους εκπαιδευόμενους να χωριστούν σε ομάδες και να συζητήσουν βαθύτερα σχετικά με το θέμα, τα συμπεράσματα που θα μπορούσαν να εξαγάγουν, καθώς και τα συναισθήματα που γέννησε στον καθένα η διερεύνηση του θέματος.

Στο τέλος της εργασίας της, κάθε ομάδα κλήθηκε να γρά-

ψει σε ένα αυτοκόλλητο χαρτάκι μια πρόταση, λέξη, στίχο κ.λπ., που να εκφράζει όσα συζήτησε και να αντιπροσωπεύει όλα τα μέλη της.

Κατά την ομαδική εργασία οι εκπαιδευόμενοι φαίνεται ότι βρίσκονταν αρκετά μέσα στην τρίτη φάση της διεργασίας της μετασχηματίζοντας μάθησης κατά τον Mezirow, καθώς προσπαθούσαν να επεξεργαστούν κριτικά τις απόψεις τους, συγκρίνοντάς τις με αυτές των υπολοίπων και εξετάζοντας παράλληλα τα συναισθήματά τους (Mezirow και συνεργάτες 2007).

7ο Στάδιο: Όταν ολοκληρώθηκε η ομαδική εργασία, εκπρόσωπος κάθε ομάδας παρουσίασε στην ολομέλεια τα συμπεράσματα και τα συναισθήματα που διατυπώθηκαν μέσα στην ομάδα του και ακολούθησε συζήτηση με τις άλλες ομάδες.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ	7ο ΣΤΑΔΙΟ		
	ΔΙΑΡΚΕΙΑ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΤΕΧΝΙΚΕΣ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΜΕΣΑ
Ανάλυση-Σχολιασμός	10'	Συζήτηση σε ολομέλεια	

Μετά την παρουσίαση κάθε ομάδας, ένα μέλος της ανακοίνωνε τι είχε γραφτεί στο χαρτάκι της ομάδας του και κολλούσε αυτό σε όποιο σημείο της αίθουσας επιθυμούσε. Στον Πίνακα 2 παρουσιάζονται ενδεικτικά κάποιες προτάσεις που οι εκπαιδευόμενοι έγραψαν στο χαρτάκι τους και κόλλησαν στον τοίχο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

- Μήπως είμαστε μόνο θεατές;
- «Δύο πόρτες έχει η ζωή, άνοιξα μια και μπήκα».
- Τι μπορούμε να κάνουμε εμείς, αφού οι μεγάλοι έτσι θέλουνε.
- Πόνος, φρίκη, αγωνία....
- Γιατί;
- Όπου φτωχός και η μοίρα του.
- Δεν μπορούσα να το φανταστώ, δεν ήξερα.
- Αν κάναμε κάτι, όπως να πάμε φάρμακα;

Ορισμένοι εκπαιδευόμενοι κατά τη διαδικασία δεν συμφώνησαν με ό,τι είχε επιλέξει η ομάδα τους να διατυπώσει στο χαρτάκι και θέλησαν να γράψουν κάτι μόνοι τους. Η εκπαιδευτρια το επέτρεψε, καθώς δεν θεώρησε ότι επηρεάζει την εξέλιξη της διδασκαλίας και η υπόλοιπη ομάδα δεν φάνηκε να έχει αντίρρηση.

8ο Στάδιο: Στο τέλος της διδασκαλίας η εκπαιδευτρια προχώρησε στην ανακεφαλαίωση, συνοψίζοντας τα αποτελέσματα και ολοκληρώνοντας τους αρχικούς στόχους.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ	8ο ΣΤΑΔΙΟ		
	ΔΙΑΡΚΕΙΑ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΤΕΧΝΙΚΕΣ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΜΕΣΑ
Ολοκλήρωση αρχικών στόχων – ανάθεση εργασιών – κλείσιμο	7'	Σχόλια εκπαιδευτριας	Έντυπο υλικό

Με τη συμμετοχή των εκπαιδευομένων οι αρχικοί στόχοι συμπληρώθηκαν και διαμορφώθηκαν ως εξής (τονίζονται με bold οι λέξεις που προστέθηκαν στους αρχικούς στόχους):

1. Σε επίπεδο γνώσεων:

- να αναγνωρίζουν τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζεται κοινωνικά η νόσος του AIDS **στον δυτικό και στον Τρίτο Κόσμο.**

2. Σε επίπεδο ικανοτήτων:

- να διερευνούν τις διαφορετικές μορφές αντιμετώπισης της νόσου **τόσο στις πλούσιες όσο και στις φτωχές χώρες.**

3. Σε επίπεδο στάσεων:

- να προβληματιστούν σχετικά με τα **κοινωνικό – οικονομικά** αίτια από τα οποία πηγάζει η διαφορετική αντιμετώπιση,
- να ευαισθητοποιηθούν απέναντι στην κοινωνικό – **οικονομική** διάσταση του προβλήματος της νόσου του AIDS.

Για την ολοκλήρωση της διαδικασίας οι εκπαιδευόμενοι έπρεπε να επιστρέψουν στο αρχικό τους κείμενο και να το εξετάσουν κάτω από τα νέα δεδομένα που προέκυψαν κατά τη διδασκαλία. Έτσι, τους ανατέθηκε να ξαναδιαβάσουν στο σπίτι τους το αρχικό κείμενο που είχε ως τίτλο: «*Πώς νομίζω ότι αντιμετωπίζεται κάποιος άνθρωπος που νοσεί από AIDS*» και να προσπαθήσουν να απαντήσουν γραπτά στα ερωτήματα που φαίνονται στον Πίνακα 3:

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

ΣΚΕΨΕΙΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟ AIDS

(εργασία για το σπίτι)

Διαβάστε ξανά προσεκτικά το κείμενο που γράψατε στο σχολείο σχετικά με το «*πώς νομίζετε ότι αντιμετωπίζεται κάποιος άνθρωπος που νοσεί από AIDS*» .

Θα αλλάζατε κάτι τώρα στο αρχικό σας κείμενο;

Μήπως στο αρχικό σας κείμενο διατυπώνετε κάποιες πολύ ισχυρές απόψεις – πεποιθήσεις (**παραδοχές**);

Αν όντως διατυπώνετε τέτοιες παραδοχές, καταγράψτε τις κάπου ξεχωριστά.

Στη συνέχεια προσπαθήστε να σκεφτείτε με ποιο τρόπο έχετε διαμορφώσει αυτές τις παραδοχές. Έχετε δηλαδή επηρεαστεί από: την οικογένειά σας, τους φίλους σας, τη θρησκεία, αυτά που έχετε διαβάσει, ακούσει ή δει στα ΜΜΕ;

Προβληματιστείτε πάνω σε αυτό και προσπαθήστε να δείτε **κριτικά** αυτές σας τις απόψεις, τώρα που έχετε πληροφορηθεί αρκετά πράγματα σχετικά με την κοινωνικό – οικονομική διάσταση του AIDS.

Καλή δουλειά!!!

Η εκπαιδύτρια αφιέρωσε αρκετό χρόνο για να καθοδηγήσει τους εκπαιδευόμενους στην εκπόνηση της εργασίας και να τους διευκολύνει στην κατανόηση των εννοιών *πεποίθηση* και *παραδοχή*. Έγινε αναφορά ότι στο επόμενο μάθημα θα επεξεργαστούν τα αποτελέσματα που θα προκύψουν από αυτή την ατομική εργασία και τόνισε τη σημασία της τόσο για την εξέλιξη του μαθήματος, όσο και για την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης των εκπαιδευομένων.

Με την ανάθεση της εργασίας για το σπίτι υπήρξε πρόθεση οι εκπαιδευόμενοι να ολοκληρώσουν την τρίτη φάση της διεργασίας της μετασχηματίζουσας μάθησης κατά τον Mezirow, καθώς τους δόθηκε η δυνατότητα να εντοπίσουν τις *παραδοχές* τους και να τις *αποτιμήσουν κριτικά* (Mezirow και συνεργάτες 2007).

ΣΧΟΛΙΑ – ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

Η διδασκαλία που παρουσιάστηκε φάνηκε να έχει θετικά αποτελέσματα στους εκπαιδευόμενους. Τους ενεργοποίησε εξαιρετικά, με αποτέλεσμα να υπάρξει υψηλός βαθμός συμμετοχής και, παρά το δύσκολο θέμα της, κρίθηκε ως δημιουργική από τους ίδιους. Καθοριστικός υπήρξε ο ρόλος των φωτογραφιών, καθώς αποδείχθηκαν πολύ «ζωντανό» υλικό, εύκολο στη χρήση του, οικείο στους εκπαιδευόμενους και ιδιαίτερα παραστατικό.

Το περιβάλλον της τάξης και στις δύο περιπτώσεις λειτούργησε ενθαρρυντικά, καθώς οι εκπαιδευόμενοι γνωρίζονται αρκετά και συνεργάζονται ικανοποιητικά. Οι καλές μεταξύ τους σχέσεις επέτρεψαν τη δημιουργία κλίματος ασφάλειας και αύξησαν τα επίπεδα έκφρασης και στοχασμού. Λίγες φορές χρειάστηκε η επέμβαση της εκπαιδύτριας για να επαναφέρει την ομάδα στο θέμα ή να ενθαρρύνει κάποιο μέλος της να διατυπώσει την άποψη του.

Κάποιος προβληματισμός προκύπτει σχετικά με τη χρονική διάρκεια της διδασκαλίας, καθώς και στις δύο περιπτώσεις αυτή υπερέβη τα 45' (μια ωριαία διδασκαλία στο ΣΔΕ), στερώοντας από τους εκπαιδευόμενους το διάλειμμα. Αν και οι ίδιοι δεν διαμαρτυρήθηκαν, το γεγονός προβλημάτισε την εκπαιδύτρια. Επελέγη όμως να μην γίνει διαχωρισμός της ενότητας σε δύο διδασκαλίες, γεγονός που θα είχε τον κίνδυνο να διακοπεί η ομαλή ροή του μαθήματος και ως εκ τούτου να καθούν

πολύτιμα στοιχεία της εξέλιξης της διαδικασίας. Από την άλλη, αν και η διδασκαλία είχε μια αυστηρή δομή κατά το σχεδιασμό της, το κάθε της στάδιο άφηνε μεγάλα περιθώρια ελευθερίας προκειμένου οι εκπαιδευόμενοι να εκφράσουν τις απόψεις τους και οι ομάδες να επεξεργαστούν καθετί νέο που ερχόταν προς διερεύνηση.

Ένας δεύτερος προβληματισμός προέκυψε από τη δυσκολία που εμφάνισαν οι εκπαιδευόμενοι να κατανοήσουν τις έννοιες «παραδοχές» και «πεποιθήσεις». Αφιερώθηκε αρκετός χρόνος –χωρίς να έχει προβλεφθεί– για να εξηγηθεί η σημασία τους. Το πρόβλημα αυτό θα μπορούσε εύκολα να ξεπεραστεί εάν είχε φροντίσει νωρίτερα η εκπαιδύτρια σε συνεργασία με φιλόλογο του σχολείου να προετοιμάσει τις ομάδες για τη σημασία των δύσκολων αυτών εννοιών. Η διαθεματική εξάλλου προσέγγιση του μαθήματος είναι ένας από τους προτεινόμενους και πολύ αποτελεσματικούς τρόπους διδασκαλίας στα ΣΔΕ.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι η ενασχόληση των εκπαιδευομένων με το θέμα της κοινωνικής διάστασης του AIDS θα συνεχιστεί και στα επόμενα μαθήματα για 1 ή 2 ωριαίες διδασκαλίες ακόμη, ανάλογα με τα αποτελέσματα της ατομικής εργασίας με θέμα τις παραδοχές, την οποία θα εκπονήσουν οι εκπαιδευόμενοι στο σπίτι, λαμβάνοντας υπόψη όσες από αυτές καταγράφηκαν κατά τη διάρκεια του μαθήματος, όπως φαίνεται στον Πίνακα 1. Υπάρχει δηλαδή πρόθεση, μετά την παρουσίαση και συζήτηση των ατομικών εργασιών, οι ομάδες να επεξεργαστούν το θέμα με τη χρήση δραματικών τεχνικών (παιχνίδι ρόλων, εκπαιδευτικό δράμα, δραματοποίηση κ.λπ.), με στόχο την περαιτέρω κριτική αποτίμηση αυτών των παραδοχών.

Μπορεί η πορεία αυτή του μαθήματος στην εξέλιξη της να φαντάζει ιδιαίτερα φιλόδοξη και σίγουρα κανείς δεν γνωρίζει εάν θα φέρει τα επιθυμητά αποτελέσματα. Αξίζει όμως κάποιος να προσπαθήσει, όχι μόνο για το συναρπαστικό ταξίδι της εκπαιδευτικής εμπειρίας, αλλά και γιατί σήμερα περισσότερο από ποτέ η στοχαστική εμπειρία (εκπαιδευτών και εκπαιδευομένων) είναι αναγκαία «για να μπορούμε ως ενήλικοι να εναρμονίζουμε την ζωή μας με την πραγματικότητα, να αναπτύσσουμε την ικανότητα να επανεξετάσουμε κριτικά τις πεποιθήσεις μας για τον εαυτό μας, τους ρόλους που έχουμε αναλάβει και τις σχέσεις μας με τους άλλους ανθρώπους» (Κόκκος 2007).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Κόκκος Α. (2007) Βιβλιοπαρουσίαση: «Η Μετασχηματίζουσα Μάθηση, Jack Mezirow και Συνεργάτες», *Εκπαίδευση Ενηλίκων* 11.
- Λιντζέρης Π. (2007) *Η σημασία του κριτικού στοχασμού και του ορθολογικού διαλόγου στη θεωρία του Jack Mezirow για τη μετασχηματίζουσα μάθηση*, Μεταίχμιο, Αθήνα.
- Μάνθου Χρ. (1999), «Η εκμάθηση της πρώτης ανάγνωσης και γραφής σε ενηλίκους οργανικά και λειτουργικά αναλφάβητους», διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, διαθέσιμη στον δικτυακό τόπο: www.adulteduc.gr.
- Μέγα Γ. (2007) «Η ορατή σκέψη: Προάγοντας το δυναμικό του εκπαιδευόμενου. Τεχνικές καλλιέργειας κριτικής και δημιουργικής σκέψης», υλικό από εργαστήριο. Οργάνωση Επιστημονική Ένωση Εκπαίδευσης Ενηλίκων, Αθήνα 24-25 Νοεμβρίου 2007.

Ξενόγλωσση

- Mezirow J. και συνεργάτες (2007) *Η Μετασχηματίζουσα Μάθηση*, Μεταίχμιο, Αθήνα.
- Freire P. (1978) Απόσπασμα από το βιβλίο: *L'Éducation: Pratique de la liberté*, *Εκπαίδευση Ενηλίκων* 15.
- Περιοδικό: *Εκπαίδευση Ενηλίκων*.
- Δικτυακός τόπος: www.adulteduc.gr